

Discussiestuk

Zwijgen

Het omgaan met oorlogsherinneringen in Zuidwest-Oeganda

Marian Tankink

Hoewel volgens de huidige westerse opvattingen mensen moeten praten om te voorkomen dat ze ernstige psychische klachten ontwikkelen tengevolge van traumatische oorlogservaringen, ziet men in het district Mbarara, in Zuidwest-Oeganda, praten juist als gevaarlijk en ziekmakend. In dit artikel wordt stil gestaan bij de vraag waarom mensen in het district Mbarara zwijgen over hun verbijsterende oorlogservaringen. Het blijkt dat de gemeenschap en de culturele instituties te zeer zijn vernietigd om nog een publieke ruimte te hebben waar persoonlijke ervaringen met elkaar kunnen worden gedeeld. Bovendien dragen politieke, economische en psychologische aspecten eraan bij dat in de gegeven situatie zwijgen mogelijk het beste is wat mensen kunnen doen.

[zwijgen, trauma, Oeganda, oorlogen, Afrika]

Nog amper gestart met mijn onderzoek naar het omgaan met oorlogsherinneringen in het district Mbarara in Zuidwest Oeganda, kwam ik Lidia tegen, een Europese vrouw die al dertig jaar in Oeganda woont. Ze vond mijn onderzoek artificieel. Oorlog was volgens haar geen onderwerp meer; het was té lang geleden en mensen hadden het vergeten. AIDS en armoede was wat mensen bezighield. Ze vroeg Mary, een Oegandese vrouw die haar vergezelde, om bevestiging van haar stelling, maar deze keek haar verwonderd aan en vroeg haar hoe ze dat kon zeggen, terwijl ze er haar nog nooit naar had gevraagd. Mary vervolgde:

We still recall, but we normally don't talk about it. We have the intention to forget because of the peace and the unity in our country. You can see the women and their happiness, but still the war is there, it remains in our mind.¹

Deze conversatie intrigeerde me. Wat was er aan de hand dat mensen zwegen, zelfs zo dat Lidia, die al dertig jaar in die samenleving woont, niet opmerkte dat de oorlogservaringen nog dagelijks een rol spelen bij veel mensen. Wat bedoelt ze met: 'because of the peace and the unity in our country'? Zwijgen ze alleen om de vreselijke herinneringen psychologisch op een afstand te houden of is hier meer aan de hand?

Volgens de huidige westerse opvatting is het spreken over traumatische ervaringen een belangrijke voorwaarde voor iemands welbevinden op de lange duur. De laatste jaren worden er bij grote ongevallen psychologen toegevoegd aan de trauma- en crisis-

teams om mensen te helpen woorden te vinden voor de vreselijke gebeurtenissen en hun emoties te uiten. Dit om te voorkomen dat mensen een posttraumatische stressstoornis ontwikkelen. Zwijgen wordt als ziekmakend gezien. Maar geldt dat ook voor Zuidwest-Oeganda?

In dit artikel zal ik de verschillende facetten bespreken die van invloed zijn op het zwijgen van de mensen in het district Mbarara. Het zal blijken dat angst en pijn weliswaar een rol spelen in het vermijden van de herinneringen, maar dat een ingewikkeld samenspel van historische, politieke, sociale, culturele en economische aspecten mogelijk een grotere invloed hebben op het zwijgen van mensen. Ik begin met een korte schets over de oorlogsgeschiedenis sinds Idi Amin aan de macht kwam en de effecten van deze tijd op de bevolking. Vervolgens zal ik de verschillende aspecten van het zwijgen bespreken.

Oorlogsverschrikkingen

During the time of Amin there were a lot of murders and a lot of disappearances. You never knew who was kept in prison and for what reason. But you couldn't complain, because if you asked about your husband who had disappeared, they could take your children. There was just a whole big silence. The fear was everywhere, the fear was: 'what is going to happen next?' I know people whose parents or husbands were murdered, and definitely, we had to keep going in an unbelievable conspiracy of silence. In order to protect the living we were not able to protect the dead, we were not able to do anything about it. The silence was essential; we didn't know who to trust. The whole country lived like that, it was the only way to live and otherwise one could be deported or killed (Lidia).

In 1972 greep Idi Amin in Oeganda de macht. Als bevelhebber van het leger onder president Obote was hij al verantwoordelijk voor veel moorden en verdwijningen. Toen na zijn coup de aanhangers van de afgezette president Obote een mislukte guerrilla-aanval deden vanuit Tanzania, onder andere via het district Mbarara, leek het moorden de politiek van Amin te worden. Amin zag deze inval als aanleiding om alle (meestal prominente) mensen, waarvan hij dacht dat ze sympathiseerden met de guerrillastrijders of hem op een andere wijze in de weg zaten, op sadistische wijze te martelen of te vermoorden. Veel aanhangers van Obote in Zuidwest-Oeganda werden daarom vermoord (Mataze e.a. 1997: 48).

Na een tweede mislukte coup en een economische boycot werd in 1978 de positie van Amin kwetsbaarder. Om de binnenlandse aandacht af te leiden viel hij Tanzania aan. Zijn soldaten moordden en plunderden op gruwelijke wijze, maar Tanzania sloeg terug en viel samen met het bevrijdingsleger van the National Resistance Movement (NRM), opnieuw via het district Mbarara, Oeganda binnen. In april 1979 vluchtte Amin naar Libië. Tijdens zijn bewind waren alle Aziaten het land uitgezet en zijn naar schatting 300.000 mensen gedood, waarvan velen op verschrikkelijke wijze door marteling.

Obote werd weer president, maar hij bracht geen rust. Corruptie vierde hoogtij en het gebrek aan discipline in het leger was een groot probleem. Na frauduleuze

verkiezingen begon de militaire tak van de NRM, the National Resistance Army (NRA), een guerrillaoorlog tegen Obote. In een poging om de NRA te verslaan hield het leger van Obote vreselijk huis, met name in de Luwero-Driehoek,² een gebied waar de NRA sterk vertegenwoordigd was, maar ook in Zuidwest-Oeganda. De Bahima³ die behoren tot de bevolkingsgroepen in Mbarara district die de Banyankore worden genoemd, werden beschuldigd van steun aan het guerrillaleger. Dit kwam omdat Museveni, de toenmalige guerrillaleider en huidige president, tot de Bahima groep behoort. Dit was een reden om mensen te arresteren of hun land te onteigenen (Pirouet 1995). Mensen durfden niets meer te zeggen, bang dat het zou worden uitgelegd als kritiek op de overheid. Zelfs 's nachts bidden was gevaarlijk, want men wist nooit of er spionnen buiten zaten te luisteren.

Vreselijke dingen gebeurden. Mensen en beesten werden letterlijk afgeslacht of in brand gestoken. Kinderen werden van de ruggen van hun moeders gehakt en bij zwangere vrouwen werd de buik opengereten. Volgens een gezondheidswerker uit de Luwero-Driehoek zou 70 procent van de vrouwen uit haar werkgebied door de soldaten in deze periode zijn verkracht, waarvan velen in groepsverkrachtingen, met meer dan tien soldaten (*The New Vision* 1999: 32). Tussen 1983 en 1986 zijn er naar schatting 500.000 mensen vermoord. Ongeveer 250.000 Oegandezen zijn in de periode dat Obote voor de tweede keer aan de macht was naar het buitenland gevlucht en 750.000 mensen raakten ontheemd. In 1986 nam de NRM de macht en werd Museveni president.

De oorlogen hadden een catastrofale invloed op de samenleving. De soldaten, met name van Amin en Obote, maar ook de Tanzanianen toonden weinig tot geen respect voor mensenlevens en menselijke waarden. Maar vernietigender voor de samenleving was dat het niet alleen soldaten waren die wandaden begingen, maar dat ook burenen en vrienden mensen lieten vermoorden uit afgunst of om persoonlijke conflicten op te lossen. Het kwaad en verderf kwam van binnenuit de samenleving. De gemeenschapszin, het gedeelde gevoel van kameraadschap, werd wreed verscheurd. De enige mogelijkheid die men had om met angst en onzekerheid om te gaan, was collectief te zwijgen; een onuitgesproken en levensreddende afspraak. Dat nam niet weg dat het dagelijks bestaan werd beheerst door angst en wantrouwen, met als gevolg dat men zich terugtrok uit de sociale interactie. De Banyankore durfden zelfs niet meer te informeren naar verdwenen familieleden.

Door de moorden en het veelvuldige vluchten vielen families uit elkaar. De gebruikelijke sociale inbedding in de familie en de samenleving verdween daarmee, waardoor de politieke, economische en sociale zekerheid en veiligheid van mensen nog minder werden dan ze al waren. Ook dat had een sterk isolerend effect op de mensen. Bovendien konden de Banyankore door de oorlogen en hun effecten de sociale conventies niet meer nakomen. Mensen konden rituelen niet meer uitvoeren en bruidsprijzen niet betalen, omdat het betaalmiddel, de koeien, was geroofd. De doden kon men niet op de gebruikelijke wijze bij de huizen begraven, omdat men op de vlucht was of mensen in de 'bush' waren vermoord en daar achtergelaten. Ruim vijftien jaar heeft deze situatie geduurd voordat er weer vrede was. Vijftien jaar werd de samenleving geregeerd door angst en zwijgen, omdat men nooit wist wie te vertrouwen was.

Nadat Museveni president was geworden, voerde hij een vorm van democratie in en in grote delen van het land, waaronder het district Mbarara, werd het vrede. Langzaam kreeg de bevolking vertrouwen in Museveni. De soldaten gedroegen zich weer gedisciplineerd, de bevolking kon zonder gevaar de straat op en er ontstond vrijheid van meningsuiting (Broere 1994; Ruffert 1997). Maar over oorlogservaringen wordt nog steeds niet gesproken.

Zwijgen om verder te kunnen

Het zwijgen is na de oorlog niet gestopt, maar lijkt in de samenleving te zijn verankerd. De persoonlijke oorlogservaringen houdt iedereen privé. Om deze herinneringen met elkaar te kunnen delen, moet er in de samenleving publieke ruimte zijn waar mensen hun leed kunnen uiten dat hun door de oorlogen is aangedaan. Met een publieke ruimte bedoel ik 'a consensual reality and collective memory through which the fragments of personal memory can be assembled, reconstructed, and displayed with a tacit assumption of validity' (Kirmayer 1996: 190).

Herinneringen zijn verbonden met het lidmaatschap van de sociale groep waarin men zich beweegt. De groep bepaalt wat men mag herinneren en hoe men kan herinneren. In de samenleving van de Banyankore zijn amper culturele vormen en gelegenheden gecreëerd om te herinneren. Het lijkt of men niet mag herinneren. Bovendien is er nog een ander element van belang: een luisterend publiek. Met een luisterend publiek bedoelt Kirmayer dat er mensen zijn die willen luisteren en niet direct oordelen of veroordelen. Dit luisterende publiek is eveneens amper te vinden. Hariëtte, een Oegandese maatschappelijk werker uit het district Mbarara zei eens: "In our culture, we don't talk about problems, we don't have the courage to talk about things. If you want to talk about it, there is no one to talk to, nobody wants to listen. So, people stay quiet".

Er is een aantal elementen aan te wijzen waarom de Banyankore in het district Mbarara een publieke ruimte en een luisterend publiek ontbeert en mensen niets anders rest dan te zwijgen. Ik zal ze hieronder bespreken.

Wantrouwen ten opzichte van het overheidsapparaat

Enock is een kleine ondernemer met een winkel in de stad Mbarara. Hij is 37 jaar oud en heeft twee kinderen van zeven en negen jaar. Zijn zus zorgt voor de kinderen nadat zijn vrouw in 1994 is verongelukt.

Enock was veertien jaar, toen zijn vader werd vermoord. Zijn vader zou hem op de kostschool bezoeken, maar hij kwam niet opdagen. Enock wachtte aan de kant van de weg en zag plotseling een konvooi voorbij rijden waarin de auto van zijn vader met een vreemde aan het stuur. Zijn vader was opgepakt door de geheime dienst van Idi Amin en dezelfde nacht vermoord. Enock weet niet wat er precies is gebeurd en heeft het lichaam van zijn vader nooit teruggezien. Hij vermoedt dat zijn vader is vermoord, omdat hij een succesvol zakenman was en geen moslim. Maar het kan ook zijn dat

mensen, omdat ze jaloers op zijn succes waren, hem gewoon bij de soldaten hebben aangemeld als rebel.

Enock werd als oudste zoon plotseling hoofd van het gezin, waardoor zijn leven dramatisch veranderde. Hij kon zijn studie niet afmaken en doordat de familie drie keer tijdens de oorlogen moest vluchten en ze elke keer al hun bezittingen kwijt raakten, werd zijn taak bijna bovenmenselijk zwaar.

There is no way to overcome the pain of the loss of a person. I always think of how my life would be if my father was still there. His death brought problems on all levels... I will not talk about it to anyone, no; it is my inner secret. I even fear now, you never know, the killers are still there. I think it is better not to make a lot of noise, otherwise I would have to go to the commission of inquiry. Maybe they can find out if there is someone who can tell me where my father is buried and we can rebury his remains. But I don't dare, because one of the killers might be in government with an important position, it is dangerous. My family and I suspect some people. We know, but we just keep quiet. It makes me very angry but I am helpless.

Enock vindt het te onveilig om te praten. Zelfs de speciale commissie die Museveni, nadat hij aan de macht kwam, heeft ingesteld om oorlogsmisdaden te onderzoeken, vertrouwt hij niet. Slechts weinig mensen die misdaden begonnen, zijn bestraft en sommigen hebben hoge posities gekregen binnen het overheidsapparaat. Hij sluit niet uit dat het gevaarlijk zou kunnen zijn als hij gaat praten. Maar al zouden deze mogelijke oorlogsmisdadigers niets ondernemen, het gevoel dat er geen gerechtigheid heeft plaatsgevonden waardoor die mensen op leidinggevende posities zitten, maakt dat hij geen gerechtigheid durft te vragen voor de moord op zijn vader. Hij blijft zitten met woede en bitterheid waarmee hij nergens naar toe kan. De overheid lijkt te hebben gefaald om een nieuwe samenleving op te bouwen waar mensen voldoende bescherming voelen om ervaringen te delen en waar mensen verantwoordelijk worden gehouden voor hun daden. Of dat mogelijk is, is overigens de vraag omdat burgers massaal hebben meegewerkt aan het vermoorden van medeburgers.

Wantrouwen en haat ten opzichte van medeburgers

Bo was twaalf jaar toen haar vader in 1972 werd vermoord. Ze woonde met haar moeder, vaders tweede vrouw en totaal elf kinderen, waarvan zeven van haar moeder, op de compound van haar vader. Haar vader was een belangrijke man; een chieft. De moord werd zelfs aangekondigd door de burens. Bo:

During Obote's regime until Museveni took over, time was bad, people had pistols and could take you into the bush and kill you, nobody could say anything. People were telling you, my gun is my life. If they came and wanted money and you didn't have it, they would kill you.

The soldiers of Amin killed my father. My father was a chief and therefore they suspected him to help Obote's men from Tanzania. They took him to the barracks where he was slaughtered. They also put my brother in jail and tortured him; put him behind a jeep and so on, but he survived.

They killed my father and tortured my brother, because people around us reported to the government that we were keeping rebels here, which we didn't. Those people were jealous, because my father was rich. The system here was that they would kill you when they saw you having money. Before my father was killed, the neighbours told him that they would bring him up so he would be killed. Ever since that moment, we have had to live with those people knowing that they brought up our father and brother and we can't do anything. My father told us to stay friendly with them, so we do, like nothing had happened. God will punish them.

Wantrouwen, angst, haat en jaloezie beheersen nog steeds de interpersoonlijke relaties. Hoewel er ogenschijnlijk niets aan de hand is, zijn de meeste mensen nog steeds op zijn hoede. Het wordt té gevaarlijk geacht om over de gebeurtenissen in de oorlog te praten. Door te zwijgen is men het minst kwetsbaar; niet praten beschermt tegen repercuties. Bo weet dat praten de toch al aangetaste sociale structuur verder zou aantasten. Hoe dan ook, men zal met elkaar verder moeten. Er zijn geen vormen van waarheids- en verzoeningscommissies geweest zoals dat in Zuid-Afrika het geval is.

Door de oorlogen is de bescherming die mensen binnen hun sociale groep konden vinden, verbroken. Er was geen veiligheid meer binnen de samenleving en tot op de dag van vandaag ervaren mensen geen 'diepgaande horizontale kameraadschap' (Anderson 1995: 19). De oorlogen lijken een poel van haat- en wraakgevoelens achtergelaten te hebben, die liggen te wachten op een nieuwe kans. Wie zal zeggen dat het nieuwe vernis van fatsoen niet opnieuw zal scheuren.

Mensen zijn dus niet alleen als persoon beschadigd, de samenleving als geheel is er ernstig door aangetast. Het wantrouwen, de verholde haat en de angst geven mensen amper de mogelijkheid om opnieuw sociale inbedding te vinden. In deze samenleving is 'sociale heelwording' van groot belang (Richters 1995: 189). Richters haalt een voorbeeld aan van Noord-Oeganda waar waarzeggers of ouderen de samenleving uitleggen waardoor de catastrofe heeft plaatsgevonden en wat er aan moet worden gedaan. Meestal is de verklaring dat men bepaalde rituelen naar voorouders niet goed heeft uitgevoerd. Het probleem hier is dat het wantrouwen ten opzichte van elkaar zo groot is dat er geen sociale verantwoording kan worden afgelegd. Men is te bang en door het ontbreken van zoiets als de reeds genoemde waarheids- en verzoeningscommissie is er ook geen orgaan dat een en ander op gang zou kunnen brengen. Tevens is het de vraag of traditionele genezers en waarzeggers hierin iets zouden kunnen betekenen, want met name in de stad Mbarara staat men zeer ambivalent ten opzichte van traditionele genezers en waarzeggers. Deze mensen worden met achterstand geassocieerd, terwijl men van Mbarara een moderne stad wil maken. Daarin passen geen traditionele genezers en waarzeggers.

Zwijgen om zichzelf en dierbaren te beschermen

Enock zwijgt niet alleen omdat hij de mensen om zich heen niet vertrouwt. Hij probeert ook zichzelf en zijn kinderen en moeder te beschermen tegen zijn eigen pijn.

We don't talk about those feelings and mostly my mother will not talk about my father at all. Even myself, I will not talk about it to anyone, no; it is my inner secret. It is better to try to forget, but the bad memories remain a burden to me because that violence was too much.... Talking about it means that it will overwhelm you. It disturbs me; even now I am a grown-up. I don't have a father, I lost my wife, she died in an accident, so I cannot talk about it. I have to take care of my children and it is very difficult. I am always asking myself how I will survive tomorrow, how do I get the money and I am always afraid that something will happen with my children. I am constantly worried about tomorrow. Mostly, I don't even have time to go for a beer, because I have young children to look after. I feel I should do my best. They don't have a mother. So, I try to give them a better life. I don't talk about what happened during the war, it would only affect them. I don't show them my own grief, because I know they have their own grief about the death of their mother.

John, een medisch student, vertelde het volgende voorval uit de oorlog. Hij was nog een kind en woonde met zijn ouders in de Luwero-Driehoek. Op een dag ging hij met zijn vader en een aantal andere mensen achter op een pick-up naar huis. Onderweg kwamen ze bij een wegversperring en de soldaten namen zijn vader mee de 'bush' in. Mensen die mee de 'bush' in werden genomen, kwamen daar bijna nooit meer levend uit. John wist dit en begreep dus ook dat zijn vader zou worden vermoord. De chauffeur van de pick-up weigerde echter verder te rijden zonder Johns vader en na een woordenstrijd brachten de soldaten zijn vader uiteindelijk terug. John:

We never talked it over. We try to forget and go on. I will not tell my children, because it will affect them and if they tell their children, it will affect them too. It is useless. We people think that it is better to forget bad experiences, or at least seal them, so that people possibly forget. That is better because otherwise it affects people. To talk means remembering; means opening wounds.

John wil, net als Enock, andere dierbaren geen deelgenoot laten zijn van het lijden. Het is hun geheim dat zij met niemand willen delen. Ze bespreken wel wat er in historische zin is gebeurd, maar niet het effect dat het op hun leven heeft gehad. Ze kunnen het ook niet. De pijn is te intens. Ze zwijgen om deze pijn te beteugelen en omdat ze bang zijn het anders niet meer in de hand kunnen houden. Ze zwijgen ook, omdat ze anderen niet willen belasten met de pijnlijke en verschrikkelijke persoonlijke geschiedenis. John heeft er nooit met zijn vader over gepraat en zal dat waarschijnlijk ook nooit doen. Hij zal er zeker niet met zijn kinderen over praten, net als Enock dat ook niet zal doen, bang de kinderen met de pijn op te zadelen. Bovendien maakt de onzegbaarheid van de pijn dat mensen niets anders rest dan zwijgen.

Dit patroon is ook vaak te zien bij een aantal gezinnen van de joodse oorlogsslachtoffers (Aarts 1994; Bar-On e.a. 1998). De ouders, die de concentratiekampen hebben overleefd en vaak het grootste gedeelte van de familie hebben verloren, praten zelden met hun kinderen over hun persoonlijke ervaringen. Er wordt wel over de algemene gebeurtenissen in de oorlog gesproken. De eigen ervaringen worden echter buitengesloten, omdat ze niet in staat zijn erover te praten, doordat woorden het niet

kunnen uitdrukken en ze bang zijn zichzelf te verliezen in ondragelijke pijn en verdriet. Maar ze willen ook de kinderen niet belasten met de verschrikkingen die ze hebben doorstaan. Kinderen voelen echter de non-verbale boodschap dat over die periode niet kan worden gesproken. Bovendien voelen ze de enorme pijn van de ouders en dat doet hen besluiten om er ook niet naar te vragen; ze willen de ouders beschermen en zwijgen. Ondertussen kan de fantasie van deze kinderen een oncorrigeerbaar leven leiden. Dit zwijgen is een emotionele belasting voor kinderen en sommigen van hen ontwikkelen zelfs psychische klachten, terwijl ze zelf de oorlog niet hebben meegemaakt.

Zwijgen kan zo mensen in een paradoxale situatie brengen, met de intentie niet te belasten wordt de belasting een feit. Niet alleen voor de tweede generatie maar ook voor degene die de verschrikkingen heeft ondergaan, want doordat algemeen wordt onderschreven dat men niet over pijnlijke herinneringen moet praten, werpt het de mensen terug op zichzelf bij het omgaan met hun verdriet en pijn.

Praten en uiten van emoties zijn ziekmakend

Voor de Banyankore is het actief vergeten een belangrijk element in het omgaan met pijnlijke herinneringen. Vergeten wordt gezien als het beste dat men kan doen. Wat heeft het voor zin om pijnlijke gebeurtenissen te blijven herinneren, zo redeneert men. Degene die dood is komt toch niet terug, is hun opvatting. Hetzelfde geldt voor het tonen van emoties: "Crying is not good, what do you gain if you cry? You only cause problems for yourself, because you can get sick, get headache or pain", zei een Anglicaanse pastor tegen me, "You have to keep it inside and try to forget".

De Banyankore kenmerken zich door emoties te onderdrukken, voornamelijk emoties die zijn verbonden met pijn en verdriet, maar onbedaarlijk lachen wordt ook niet op prijs gesteld. Het is zwak en beschamend en een huilende man wordt als 'gek' bestempeld. Alleen kinderen mogen hun emoties uiten, maar krijgen al vroeg de boodschap dat het erg kinderachtig is om het te doen. Laura, een Banyankore non die een periode in Engeland heeft gewoond en heeft gezien hoe men in het Westen met emoties omgaat, zegt over het uiten van emoties het volgende:

My culture has not given me permission to express my emotions during my childhood. They showed me: don't express. My parents never told me, but I saw people keeping their emotions inside and people praised me for burying my own emotions. They encouraged me to suppress them. Now, I feel only that I am uncomfortable, but I can't say that I feel sad or depressed or have grief. There is just one mixture inside; I can't make any differentiation. We are not taught to do so.

Emotioneel gedrag wordt dus gevormd door de opvattingen die heersen in de samenleving en kan dus niet worden gezien als een directe weerslag van emotionele impulsen (Mesquita 1996). Voor zover de meeste mensen in een samenleving dezelfde ervaringen delen, delen ze ook de dezelfde soort reactie, die in beginsel kan verschillen van de reactie in andere samenlevingen. Emoties bij de Banyankore zijn verbonden met de

verhulde cultuur. Iets moet worden verzwegen juist omdat de gevoelens te pijnlijk zijn om te ervaren of te verstorend werken in de sociale context. Vanuit de cultuur krijgen mensen mee dat zwijgen normaal, goed en gezond is.

Tijdens mijn onderzoek in Oeganda werd ik een keer aangesproken door een vrouw, toen ik allerlei mensen bezocht die daar, versholen tussen de bananenplantages, woonden. Ze was het land aan het bewerken en erg benieuwd wat een *muzungu*⁴ daar, verwijderd van een weg, te zoeken had. Toen ze hoorde wat het doel van mijn aanwezigheid was, vertelde ze dat er in die streek vreselijke dingen waren gebeurd. Ik vroeg haar of ze me er iets over wilde vertellen.

Vrouw: It was during that time *kikito*⁵ fought against the army of Tanzania that my brother had a bus. When he passed this place, the soldiers thought that he would go to Tanzania. They confiscated the bus and killed my brother. I have never seen his body.

Ik: Are you sure that your brother has been killed?

Vrouw: I have heard that he has been killed and that his private parts were cut off and put in his mouth. It happened in 1972 and I have never seen him again so he can't be alive. Terrible things happened in that period. Those army men, they took everything, all the animals and property and they also killed my cousin.

Ik: How did your family react on the fact that you couldn't bury the body of your brother?

Vrouw: They didn't have an option. They had to forget the whole thing.

Ik: Was it possible to forget?

Vrouw: It had taken a long time before they had put it out of their minds, but I still remember.

Zij denkt dat haar familie de dood van haar broer is vergeten en dat zij heeft gefaald om aan deze norm te voldoen. Doordat ze zwijgt, is het mogelijk dat haar familieleden denken dat zij het is vergeten. Ze kunnen dit niet bij elkaar toetsen. Herinneren wordt teruggebracht tot een naar binnen gerichte individuele activiteit. Het delen van herinneringen als een naar buiten gerichte sociale activiteit wordt bijna onmogelijk gemaakt door de onuitgesproken afspraak te zwijgen.

Mensen vroegen me vaak waarom ze hun oorlogservaringen zouden vertellen. Iedereen heeft vreselijke dingen meegemaakt. Praten neemt, volgens hen, de ervaringen niet weg. Verschrikkelijke dingen zijn nu eenmaal gebeurd en anderen praten er ook nooit over. Op familiebijeenkomsten wordt wel over deze oorlogsperiodes gepraat, maar het wordt afgezet tegen de huidige situatie: hoe plezierig het is dat ze elkaar nu weer gewoon mogen ontmoeten; dat ze over straat kunnen en dat er geen samenscholingsverbod meer is. Ze spreken echter nooit over persoonlijke ervaringen.

Zwijgen omdat de economische situatie alle aandacht vraagt

Isingiro is een subregio van het district Mbarara en ligt ten zuiden van de stad Mbarara. Het is een arm, steppeachtig gebied en telt ruim 186.000 inwoners, waarvan 80 procent als akkerbouwer het inkomen verdient.

In 1972, the soldiers came shooting from Tanzania, but they went straight to the barracks where *Kikito*, stayed. They did not affect people very much, but the *Kikito* in Isingiro became suspicious to us.

In 1979, the soldiers from Tanzania and the liberation groups came to attack the Amin regime. People in Isingiro had to fly and suffered a lot. They tried to take some animals with them and some of their belongings, just a few things, because they couldn't carry a lot on their heads. The soldiers destroyed all the property they left behind.

When the people of Isingiro returned home, most of their animals were death, the crops were destroyed and their property was looted. Most people got mental problems. You know, before the war people had problems with getting water. They had to get water from very far and they needed a lot for their land, so, most of them had built big watertanks. Those tanks were destroyed by the *Kikito* during the 1979 war. Can you imagine what that war did to those people? Coming back and seeing the remains of their tanks. To get water they had to walk for hours and hours, but they couldn't get enough; it was hot and the land dried out. It took long before they had rebuilt those tanks and some of them have never started again, because they had no money and no property (Mary).

Tot op de dag van vandaag zijn de twee dorpen die ik heb bezocht in Isingiro, verstoken van elektriciteit. De draden zijn tijdens de oorlog in 1979 vernield, de stukken hangen nog steeds aan de palen, als een stille herinnering aan die oorlog. Doordat alles was vernield en mensen geen middelen hadden om een nieuw bestaan op te bouwen, is Isingiro nog steeds een zeer arm gebied. Bij gebrek aan transportmogelijkheden is het voor veel mensen moeilijk om de oogst te verkopen en de toenemende perioden van droogte maken het bestaan nog zwaarder dan het al was.

Alle aandacht en zorg gaat naar het overleven. Mensen hebben geen tijd om aan andere zaken aandacht te schenken. Bovendien zijn ze er ook van overtuigd dat opdringende herinneringen van de oorlog samenhangen met hun economische positie. Hard werken wordt als remedie gezien om te vergeten, deels omdat dan het werk de aandacht vraagt, deels omdat ze de oorlogsherinneringen koppelen aan hun slechte economische situatie. Een vrouw die haar man, haar vier kinderen en al haar bezittingen heeft verloren, zegt het als volgt:

If you are poor like me, you can't forget. I had eleven children, of which four have died. Three children can go to school and the other four are at home because I can't pay the school fees for them. The house is not good, it is partly roofless and I am thinking a lot. I was not able to get a big piece of land because my husband died and because the children were too young to help me. I have still problems with the land, it is not enough. I can't sleep at night and I suffer from nightmares. You have to be rich to forget your experiences.

De mensen zien de oorlog als oorzaak voor hun huidige slechte economische positie waarbij hun huidige lijden; de slaapproblemen en nachtmerries – iets dat men in het Westen neigt te koppelen aan traumatische ervaringen – wordt geweten aan hun economische positie. Dus als het economisch beter gaat, kan men de traumatische oorlogservaringen vergeten. Niet de herinneringen aan de verschrikkingen spelen hun parten maar de economische misère waarin ze verkeren.

Zwijgen door de overheid

Monumenten, opgericht om de herinneren aan de oorlogen levendig te houden, zijn in Zuidwest-Oeganda niet te vinden. De enige plaatsen die doen herinneren aan de oorlogen, zijn de enkele plaatsen waar de gebouwen niet zijn gerestaureerd, noch zijn afgebroken. Nergens zijn monumenten of andere uitingen van publiekelijke oorlogsherinneringen opgericht. De enige herdenking die met de oorlog is verbonden, is de 'NRM Anniversary Day' op 26 januari, de dag waarop Museveni als president werd ingezworen. Dit wordt gevierd met parades van verschillende militaire en politie-eenheden. De nadruk ligt op wat de beweging voor de mensen heeft betekend en nog steeds betekent. Dat het de mensen heeft verlost van hun dictators en vrijheid, democratie en de economische vooruitgang heeft gecreëerd. Toen ik deze viering bijwoonde, vroeg slechts één van de vijf mensen die uitgebreide speeches hielden, kort aandacht voor de mensen die tijdens deze oorlogen het leven hebben verloren: "For those men who left their life in the bush I pray that they will rest in peace". Waarschijnlijk bedoelde hij hiermee de soldaten, omdat hij over de 'bush' sprak.

De overheid benadrukt voortdurend de enorme verbeteringen voor het land. Ze omschrijft de oorlog als een bevrijdingsoorlog, waarbij de soldaten en burgers hun leven hebben gegeven om voor iedereen een beter bestaan te bevechten. Het leven wordt ook door iedereen als veel beter ervaren. Ze hebben vrijheid van meningsuiting, ze mogen weer in groepen bijeenkomen, er is een democratische structuur en de burgerrechten worden erkend, al verloopt nog niet alles vlekkeloos. Mensen zeggen ook 'ze hebben voor ons gevochten om dit te bereiken' en ze zijn trots op de bevrijders.

Deze benadering geeft echter weinig ruimte voor persoonlijk leed. Een vrijheidsoorlog zonder bloedvergieten is immers niet mogelijk. Er is nog steeds sprake van *oku-bona okukuretwa enaro*, oftewel 'lijden dat door de oorlog is gebracht'.

Zwijgen door de journalistiek en de kunstenaars

De enige liederen die over die periode gaan, zijn soldatenliederen. Niemand wist een ander lied dat over het lijden in de oorlogen verhaalt. Niemand wist een boek te noemen waarin de persoonlijke belevenissen van de oorlogen aan bod komen, behalve het autobiografische boek van Museveni, maar dat gaat vooral over de politieke en militaire strijd. Ook andere kunstuitingen hielden zich, voor zover ik weet, niet met de verschrikkingen uit de oorlog bezig.

The New Vision, een Engelstalige Oegandese krant, had op 26 januari 1999, tijdens de NRM Anniversary Day, dat dus als een soort 'bevrijdingsdag' wordt gezien, een speciale bijlage van veertig pagina's: het 'NRM Day Supplement'. Het accent in de krant lag sterk op de verworvenheden sinds Museveni aan de macht is. Men blikte terug op belangrijke overwinningen met mensen die een vooraanstaande functie hadden in de NRM ten tijde van Amin en Obote (1972-1986). Slechts een halve pagina was besteed aan de boeren die over de verschrikkingen in de Luwero-Driehoek vertelden (Luganda 1999) en dan ook nog eens voornamelijk over de herstelperiode na de oorlog.

De kranten besteedden, in de periode dat ik mijn onderzoek deed, weinig aandacht aan de verschrikkingen waaronder de soldaten en de burgers hebben geleden. Over Amin en Obote werd geregeld geschreven, maar deze stukken gingen altijd over de vraag of ze terug zouden kunnen komen uit hun verbanning. Er was weinig aandacht voor het feit dat deze twee dictators verantwoordelijk zijn voor honderdduizenden doden.

Zwijgen om later te kunnen herinneren

In Nederland was het vlak na de oorlog voor velen die de oorlog hebben meegemaakt, vanzelfsprekend dat men niet praatte over de verschrikkingen die ieder had ondervonden. Het was een gemeenschappelijk streven de oorlogsherinneringen niet te benoemen. De oorlog was voorbij en dat gold voor iedereen: er niet meer over praten was de sociale norm. "Een algemeen gedeelde houding waarvan we grotendeels onbewust aanvoelden dat je daardoor makkelijker 'opnieuw' kon beginnen" (Van der Veen 1993: 10). Volgens Van der Veen zijn er omstandigheden waarbij het beter is dingen maar te vergeten. Daarmee houdt men de mogelijkheid open om het later, wanneer men het emotioneel aankan, misschien te herinneren.

Vijfenvijftig jaar na de oorlog kan er in Nederland blijkbaar pas over de Joodse tegoeden en de houding van de Nederlanders ten opzichte van de Joden tijdens en na de oorlog worden gesproken. Zwijgen lijkt nodig om het leven weer op te bouwen en te wachten tot de pijn zo dragelijk wordt dat men kan spreken. Deze periodes van stilte zijn ook in andere samenlevingen te zien. Pas jaren na de culturele revolutie in China kwamen de eerste persoonlijke getuigenissen van de verschrikkingen die mensen hebben moeten doorstaan. Pas nu komen de eerste autobiografieën over de verbijsterende gebeurtenissen die onder het regime van de Rode Khmers in de jaren zeventig in Cambodja plaatsvonden. "De tijd is er rijp voor", schrijft Boissevain in een recensie over deze biografieën (2000: 18). "Kennelijk moet er een jaar of twintig, vijftientig overheen gaan, voordat mensen met een ernstig trauma het aandurven hun nooit geheelde wonden te onderzoeken en zorgvuldig af te dekken met een geneeskrachtige autobiografie".

Ik weet niet of dit in het district Mbarara ook het geval zal zijn. Ik vermoed het wel. De tijd zal dit uitwijzen. Een opmerkelijke advertentie van een uitgever in *The New Vision*, die ik vond tijdens mijn onderzoek, zou erop kunnen wijzen dat ook in Oeganda 'de tijd rijp wordt' om het zwijgen te doorbreken. De advertentie had als kop: *Looking back*.

Send us your stories. We Ugandans can look back over the last 30 years at the bad times and the good times, at narrow escapes and at death. Why not record the legacy?

Do you remember the night the soldiers banged at the door? ... When there was no salt, did you dig for it? Did you get rich? ... Which end of the gun did you see? Were you mistaken for a guerrilla? Did you queue for the wrong commodity? Were you a hero? Fountain Publishers would like you to share your experience with the present and future generations (Fountain Publishers 1999).

Mensen werden opgeroepen hun verhaal op te sturen naar de uitgever. Dit zou het eerste document kunnen worden over deze periode van oorlogen waarin de verhalen van de gewone burgers een plek krijgen, maar ik denk dat het alleen kan als ook de andere redenen waarom mensen zwijgen het toelaten.

Discussie

“[C]ulture controls the definitions of the world for actors, limits their conceptual tools, and restricts their emotional repertoires” (Ortner 1984: 153). Maar in Zuidwest-Oeganda hebben de oorlogen en de dictaturen de cultuur aangetast. Oorlog en martelingen hebben als centraal element dat het verwonden van mensen als strijdmiddel wordt gebruikt. Het lichaam wordt gebruikt als een politiek middel. Pijn wordt niet gezien als pijn, maar als macht. Pijn heeft hier tot doel om iemands ‘zelf’ en iemands leven te vernietigen, zelfs de woorden worden vernietigd omdat die verstrikt raken in de intensiteit van de pijn. Maar juist deze pijn in oorlogen heeft ook als doel om iemands cultuur; het gedeelde ideeëngoed, sociale constructen en geloofssystemen, te vernietigen. En dat is gebeurd in het district Mbarara. Wantrouwen, haat en achterdocht heeft zich in die samenleving genesteld. De cultuur schiet tekort in het verschaffen van handvatten om hiermee om te gaan. Hierdoor kan zwijgen de enige oplossing zijn die rest.

Volgens Scarry (1985: 256) kan pijn heel isolerend zijn zolang men er geen woorden voor kan vinden of men geen verbintenis kan maken met een extern object of artefact. Men deelt de notie van pijn alleen in de cultuur van taal, ideeën en objecten. Volgens haar moet men ‘het probleem van lijden’ dan ook zien in een breder raamwerk van ‘het probleem van creëren’. Alleen door het waarnemen en voelen naar een imaginair artefact te verplaatsen kan de mens zich ontlasten van het probleem dat er geen woorden voor zijn. De pijn kan zo worden herlezen in termen van collectief gedeelde objectivering ofwel belichaming. Deze objectivering, dit interpretatiekader, heeft een mens ook nodig om de absurditeit van de verschrikkingen, de vervreemding en angst op een afstand te houden.

Dat is wat er juist bij de Banyankore bevolking lijkt te ontbreken. De gemeenschap is te zeer vernietigd om collectief gedeelde objecten te hebben waarmee men de ervaringen kan uiten. Als men die niet heeft, dan kan men door te zwijgen proberen zichzelf en de dierbaren te beschermen.

Mogelijk zit men in een overgangssituatie waarin het culturele en sociale raamwerk wordt opgebouwd, maar momenteel is de situatie kwetsbaar, zowel voor het individu als voor de samenleving in zijn geheel, omdat het fundament van de samenleving door de oorlogen is aangetast. De psychologische en sociale structuur is beschadigd. Zolang men geen collectief gedeelde objectivering heeft; geen publieke ruimte met een gedeelde realiteit en geheugen waarin men zijn persoonlijke herinneringen kan passen, rest mogelijk weinig anders dan zwijgen.

Hoewel veel mensen aangaven dit zwijgen als normaal gedrag te zien, zeiden ze tegelijkertijd het ook als een last te ervaren, omdat de pijn niet kan worden getransfor-

meer. De enige wijze waarop de Banyankore er uiting aan kunnen geven, is door externalisatie: door de voorouders, de geesten of hekserij als oorzaak voor het vreselijke lijden te zien. Het probleem is dat veel Banyankore opvattingen over geesten en hekserij verwerpen omdat ze het zien als traditionele opvattingen die niet in een moderne maatschappij passen. De mogelijkheid om de pijn aan een extern artefact te verbinden – waardoor het uit iemands lichaam naar buiten wordt getransformeerd en het de mensen de mogelijkheid biedt hiermee om te gaan – is hierdoor geblokkeerd. Veel mensen worden daarom lid van pinksterkerken omdat daar een mogelijkheid wordt geboden om betekenisgeving te vinden, de pijn naar buiten te transformeren en om te gaan met de herinneringen (c.f. Tankink 2000).

De heersende opvatting in het Westen is, dat na de gruwelijkheden die de mensen in Oeganda hebben doorstaan, mensen een posttraumatische stressstoornis (PTSS) kunnen ontwikkelen. Door te zwijgen neemt de kans op een PTSS toe. De vreselijke gebeurtenissen onder ogen zien, erover praten en er betekenis aan geven is de kern van een behandeling hiertegen. Volgens Giller (1998: 142) voldoen veel oorlogsgetroffenen in Oeganda wel aan de kwalificatie PTSS en vertonen zij dus de psychische kenmerken die daarbij horen, maar de problemen die mensen zelf ervaren en inbrengen gaan daar niet over. Zij klagen niet over de verschijnselen van PTSS. De mate van PTSS correspondeert evenmin met hun sociale functioneren. De mensen klagen over hun bijna onmenselijke economische positie, over de onmogelijkheid hun kinderen voldoende voeding en scholing te geven. Dat zal eerst moeten worden opgelost, voordat er überhaupt psychologische genezing kan plaatsvinden. Ook in het Westen erkent men overigens dat sociale, politieke en economische zekerheid en veiligheid vooraf gaat aan psychologisch herstel.

De sterke nadruk op het individueel trauma is in niet-westerse samenlevingen geregeld een punt van kritiek binnen de antropologie. Richters (1994 en 1995) en Summerfield (1995, 1997 en 1999) zijn hier twee representanten van. Volgens Summerfield (1997: 28-31) is voor de grote meerderheid PTSS een pseudo-conditie, een label dat niet alleen pathologiserend is, maar ook dehumaniserend doordat het de mensen blokkeert om in hun eigen realiteit naar oplossingen te zoeken. De door oorlog aangedane populaties richten hun aandacht niet naar binnen, naar het 'trauma', maar naar buiten, naar hun verwoeste leven. Ze weten dat ze staan of vallen bij wat ze doen in de wereld. Zo bezien is het dan ook gewoonweg onjuist om het westerse, op het individu gerichte, paradigma te laten prevaleren boven een sociaal paradigma. Doordat het accent vaak te zeer op de psychische component is gelegd, ziet men volgens Summerfield (1995: 20) echter over het hoofd dat de wijze waarop de sociale omgeving de persoon bijstaat na de schokkende gebeurtenis in grote mate bepalend is voor hoe een persoon deze gebeurtenis inpast in zijn leven.

Ik onderschrijf zijn visie. Door het zwijgen van de Banyankore te deconstrueren wordt duidelijk dat de wijze van omgaan met traumatische oorlogsherinneringen voortkomt uit de sociale context en daar ook weer dient te worden opgelost. Deze sociale context is echter verwoest; mensen missen gezamenlijkheid, kameraadschappelijkheid, sociale steun en politieke en economische veiligheid en zekerheid. Essentiële aspecten om woorden te kunnen geven aan de pijnlijke herinneringen.

In een samenleving, als het district Mbarara, waar het accent niet zozeer ligt op het individu maar meer op gezins- en gemeenschapsrelaties, zou men over een 'psycho-sociaal-culturele' aantasting kunnen spreken (Richters 1994: 163). Bij 'sociale heeling' moeten in eerste instantie de maatschappij en cultuur worden genezen. "Ten overstaan van persoonlijk lijden moet sociale verantwoording worden afgelegd" (Richters 1995: 189). Volgens Richters (1994: 165) kunnen getuigenissen een brug vormen tussen het psychologische en sociale proces van herstel, want mensen hebben onvoldoende aan alleen economische en materiële ondersteuning, ook de sociale verbintenis moet worden hersteld.

Als we spreken over sociale heling dan zal dit zich met name moeten richten op het alles vernietigende wantrouwen. Sociale heling kan alleen plaatsvinden als het vertrouwen en het respect in de samenleving is hersteld. Het afleggen van verantwoording door mensen voor hun daden dient dan ook een centrale plaats te krijgen zodat mensen rechtvaardigheid ervaren en er weer een basis komt om een vorm van wederkerigheid aan te kunnen. Dan pas kan men weer gemeenschapszin ervaren met, mogelijk, een gedeelde herinnering aan de catastrofe van de oorlogen. Sociale heling is het creëren van een publieke ruimte waarin de ervaringen kunnen worden gedeeld. Een probleem is hoe dit aan te pakken.

De politiek kan hier echter een belangrijke rol in spelen. Ten eerste zal het overheidssysteem moeten worden gezuiverd, zodat mensen zich weer door de overheid beschermd voelen in plaats van bedreigd. Ten tweede door erkenning te geven aan het leed van de burgers. Het voeren van vrijheidsoorlogen wordt volgens Werbner (1998: 75) vaak gerechtvaardigd door de leiders om een homogene staat te benadrukken; met ideeën over vrijheid en gelijkheid voor allen, zonder aandacht te schenken aan het leed dat er ook door is veroorzaakt. Het verschil in herinneren kan echter tot een conflict leiden en kan pas worden weggenomen als de, door de politiek veroorzaakte, pijn en verlies openlijk worden erkend (ibid.:100). Bij dit erkennen en omgaan van pijn en het herstellen van sociale verbanden kan de beeldende kunst; theater, literatuur en muziek een belangrijke rol spelen. Gezamenlijk zingen van liederen is in het district Mbarara altijd een manier geweest om verdriet te uiten en met elkaar te delen.

De vele redenen waarom mensen zwijgen, geven aan dat de culturele, sociale, politieke, economische en psychologische positie nog erg kwetsbaar is. Er zal eerst aan de problemen op al deze facetten moeten worden gewerkt voordat mensen kunnen gaan praten. Zwijgen is nu nog nodig om verder te kunnen en kan, gegeven de situatie, op dit moment wel eens het beste zijn wat mensen kunnen doen 'because of the peace and the unity of their country'

Noten

Marian Tankink is cultureel antropoloog en sociaal psychiatrisch verpleegkundige. Ze heeft in Zuidwest-Oeganda onderzocht hoe mensen met pijnlijke oorlogsherinneringen omgaan en op welke wijze de pinksterkerken hun leden hierbij helpen. Dit artikel is een uitwerking van één

aspect dat zeer kenmerkend was voor de wijze van herinneren (e-mail: mtankink@inter.nl.net). Ze dankt Sjaak van der Geest voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- 1 De citaten in dit artikel zijn zoveel mogelijk letterlijk weergegeven. Er zijn enkele veranderingen aangebracht om de leesbaarheid te vergroten, waarbij de strekking van het verhaal intact is gebleven.
- 2 De Luwero-Driehoek wordt ook wel de 'killing field' van Oeganda genoemd. Tijdens zijn tweede regeerperiode heeft Obote heeft dit gebied geheel trachten te ontvolken.
- 3 In Zuidwest-Oeganda wonen Bahima en Bairu. Echter, de mensen willen niet meer worden geduid naar hun etnische groep. Met name de Bairu zijn daar tegen, omdat ze in het verleden altijd een ondergeschikte positie hadden ten opzichte van de Bahima. Men noemt zichzelf Banyankore. Dit betekent letterlijk 'mensen die Runyankore spreken' en er vallen meerdere etnische groepen onder.
- 4 Alle mensen met een witte huidskleur worden *muzungu* genoemd. Het wordt ook als aanspreektitel gebruikt.
- 5 De Amin periode. *Kikito* betekent ook: de soldaten van Amin. Het woord betekent letterlijk 'legerlaarzen'. Dit verwijst naar de manier waarop de soldaten van Amin liepen: ze maakten met hun laarzen veel lawaai.

Literatuur

- Aarts, P.
1994 Oorlog als erfenis. De overdracht van oorlogstrauma's op naoorlogse generaties. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21(1): 176-96.
- Anderson, B.
1995 *Verbeelde gemeenschappen. Bespiegelingen over de oorsprong en de verspreiding van het nationalisme*. Amsterdam: Jan Mets [vertaald uit het Engels].
- Bar-On, D., J. Eland, R.J. Kleber, R. Krell, Y. Moore e.a.
1998 Multigenerational perspectives on coping with the holocaust experience: an attachment perspective for understanding the developmental sequelae of trauma across generations. *International Journal of Behavioral Development* 22(2): 315-38.
- Boissevain, M.
2000 De pompoen en het gebroken glas. *De Volkskrant* 4 augustus, Katern Cicero, p. 18.
- Broere, M.
1994 *Uganda. Mensen, politiek, economie, cultuur*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen, NOVIB en NCOS. Fountain Publishers.
1999 Looking back. Send us your stories. *The New Vision*, 20 februari.
- Giller, J.
1998 Caring for 'victims of torture' in Uganda: some personal reflections. In: P.J. Bracken & C. Petty (eds.), *Rethinking the trauma of war*. London/New York: Free Association books, pp. 128-45.
- Kirmayer, L.J.
1996 Landscapes of memory: Trauma, narrative, and dissociation. In: P. Antze & M. Lambek (eds.), *Tense past. Cultural essays in trauma and memory*. New York: Routledge, pp. 173-98.

- Luganda, P
 1999 Luwero peasants tell the plight during the bush war. *The New Vision*. NRM Day Supplement, 26 januari.
- Mataze, N.O., O. Odongo, J.P. Wassna, F. Rwigyema, O.M. Rwabwoogo & F. Sekitto
 1997 *Uganda 30 years. 1962-1992*. Kampala: Fountain Publishers.
- Mesquita, B.
 1996 Emoties vanuit een cultureel perspectief. In: J. de Jong & M. van den Berg (red.), *Transculturele psychiatrie & psychotherapie. Handboek voor hulpverlening en beleid*. Lisse: Swets & Zeitlinger, pp. 101-14.
- Ortner, S.B.
 1984 Theory in anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History* 26(1): 126-66.
- Pirouet, L.
 1995 Refugees in and from Uganda in the post-independence period. In: H.B. Hansen & M. Twaddle (eds.), *Uganda now. Between decay and development*. London: James Currey (eerste druk: 1988), pp. 239-53.
- Richters, J.M.
 1994 *Women, culture and violence. A development, health and human rights issue*. Leiden: Women and autonomy centre (VENA), Leiden University.
 1995 Posttraumatische stress-stoornis. Een feministisch-antropologisch onderzoek. In: J. Baars & D. Kal (red.), *Het uitzicht van Sisyphus. Maatschappelijke contexten van geestelijke (on)gezondheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, pp. 175-98.
- Ruffert, M.
 1997 A model with blemishes: Uganda's peculiar form of democracy. *Development and Cooperation* 4: 14-15.
- Scarry, E.
 1985 *The body in pain. The making and unmaking of the world*. New York: Oxford University Press.
- Summerfield, D.
 1995 Addressing human response to war and atrocity. Major challenges in research and practices and the limitations of western psychiatric models. In: R.J. Kleber, C.R. Figley & B.P.R. Gersons (eds.), *Beyond trauma. Cultural and societal dynamics*. New York: Plenum Press, pp. 17-30.
 1998 The social experience of war and some issues for the humanitarian field. In: P.J. Bracken & C. Petty (eds.), *Rethinking the trauma of war*. London/New York: Free association books, pp. 9-37.
 1999 A critique of seven assumptions behind psychological trauma programmes in war-affected areas. *Social Science & Medicine* 48: 1449-62.
- Tankink, M.
 2000 *Beyond human understanding. De invloed van de born-again kerken op het omgaan met pijnlijke oorlogsherinneringen in Mbarara district, Zuidwest-Oeganda*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam. Ongepubliceerd.
- The New Vision (schrijver onbekend)
 1996 The scale of rape during wartime. *The New Vision*. Violence against women supplement 16 juni.

Veen, K. van der

1993 Vergeten om te herinneren. *Etnofoor* 6(1): 7-13.

Werbner, R.

1997 Smoke from the barrel of a gun: postwars of the dead, memory and reinscription in Zimbabwe. In: R. Werbner (ed.), *Memory and the post-colony. African anthropology and the critique of power*. London & New York: Zed Books, pp. 71-102.